

Mr. Muhidin Pelešić
Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo
Institut za historiju / Institute for History

UDK 314.743 (497.6)

Izvorni naučni članak

**BOŠNJAČKO ISELJAVANJE PODIJELJENO OBAVEZOM HIDŽRE
I SVJETOVNIM RAZLOZIMA EMIGRIRANJA
(Odlazak iz domovine rođenja u domovinu vlastitog izbora
i tuđeg nagovora)**

**BOSNIAK EMIGRATION: RELIGIOUS REASONS AND SECULAR
AFFECT (Departure from the Homeland Based
on the Choice and Persuasion)**

Sažetak

Otpočetka austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini kod Bošnjaka se razvilo nepovjerenje u namjere stranih okupacijskih vlasti. Zbog surovih postupaka, posebno u prvo vrijeme vojne uprave, započelo je iseljavanje Bošnjaka prema Rumeliji, Anadoliji i arapskim zemljama Osmanskog Carstva. Smirivanju stanja u zemlji postepeno je doprinijela umjerenija politika Austro-Ugarske prema bošnjačkom stanovništvu. Međutim, nekoliko dubljih unutrašnjopolitičkih kriza, završno sa aneksionom kao međunarodnom krizom, pokretalo je nove velike talase iseljavanja Bošnjaka u Osmansko Carstvo. Oni su se iseljavali zbog njihovog shvatanja obaveze hidžre (hiğrä), iseljavanja zbog vjerskih razloga: smatrali su da ne mogu živjeti kao muslimani pod kršćanskom okupacijskom vlašću. Nisu pomagale upute (fëtva), poruke (risála) ni apeli muslimanskih vjerskih autoriteta, da ne moraju krenuti u hidžru. Ipak, organizirano djelovanje bošnjačkih, muslimanskih vjerskih učenjaka (ulema) značajno je utjecalo na smanjenje broja Bošnjaka zainteresiranih za iseljavanje u Osmansko Carstvo. Kod nekih drugih Bošnjaka preovladavali su praktični razlozi iseljavanja – nada u bolji život i planovi za novi početak.

Ključne riječi: bošnjačko iseljavanje u Osmansko Carstvo: hidžra i muhadžiri; svjetovni razlozi emigracije, privlačni i potisni faktori iseljavanja, bošnjačka ulema, posljedice bošnjačkog iseljavanja

Summary

Since the beginning of the establishment of the Austro-Hungarian rule in Bosnia and Herzegovina, Bosniak people had a suspicion and developed distrust which derived from the occupation. The emigration of Bosniaks started due to the cruel rule, especially during the first military administration, to Rumelia, Anatolia and the

Arab countries of the Ottoman Empire. The moderate policies of the Austro-Hungarian Empire towards Bosniaks resulted in the calmer situation in the country. However, several deeper internal political crises ended with the annexation as an international crisis and triggered major waves of displacement of Bosniaks in the Ottoman Empire. They migrated because of the Muslim obligation of the hidzra (hiğrä) which meant an eviction for religious reasons. Bosniaks believed that they could not live as Muslims under the Christian occupational power. They didn't follow instructions (fêtvä), messages (risâla) or the appeals of Muslim religious authorities that they do not need to obtain hidzra. However, the organized activities of Bosniaks, Muslims and religious scholars (ulema) affected the reduction of the number of Bosniaks interested in moving to the Ottoman Empire. On another side, some Bosniaks had more practical reasons to move out - a hope for a better life and plans for a new beginning.

Keywords: *Bosniak emigration to the Ottoman Empire: 1) Hejira and Muhajirun; 2) the secular causes of emigration, push and pull factors of emigration, Bosniak ulema, consequences of Bosniak emigration*

Već 141 godinu traju nedoumice, nedorazumi, polemike koje filtriraju oprečne stavove i pitanja: da li su na iseljavanje Bošnjaka iz Bosne i Hercegovine u Osmansko Carstvo u vrijeme austrougarske uprave više utjecali vjerski, kao temeljni duhovni, transcendentalni, razlozi (uz druge, više ovosvjetske „psihičke razloge“) ili ekonomski razlozi (uz druge racionalne razloge). Prethodna pitanja su: 1) ko je uzrokovao bošnjačko iseljavanje?; 2) ko je za to suodgovoran?; 3) ko se suprotstavio bošnjačkom iseljavanju?

1) Srednjoevropsko-jadranska imperija i njena jedina kolonija

Glavna opasnost kroz 19. stoljeće Bosni je prijetila od Habsburškog Carstva koje je, transformirano u dvojnu monarhiju, postalo „bolesnik Evrope“ (Taylor 1990: 159, 187–192). Oslabljena Austro-Ugarska vidjela je Bosnu kao područje kojim je mogla dominirati. U januaru i martu 1877. godine Rusija je tajnom konvencijom dopustila Austro-Ugarskoj „da odluči o trenutku i načinu okupacije Bosne i Hercegovine“ (Stojković 1998: 58–62). Berlinskim kongresom jula 1878. godine bosanski susjedi Crna Gora i Srbija stekli su nezavisnost. Iza spašavanja Osmanskog Carstva stajali su Britanci (Stojković 1998: 117–131, Tejlor 1968: 238–247, Dimon 2002: 629–630). Osmanski delegati dobili su austrougarske garancije da privremena okupacija

neće oštetiti sultanova prava (Guč, Jovanović 1933: 14). „Evropski bolesnik“ krenuo je protiv „bolesnika na Bosforu“. Poslije teškog višemjesečnog rata brojnije, bolje opremljene i organizirane austrougarske snage savladale su bosansku narodnu vojsku, sastavljenu najvećim dijelom od Bošnjaka (Bojić 1979: 71–94).

Bosna i Hercegovina postala je ogledno područje austrougarske okupacijske politike, opterećene neznanjem i protumuslimanskim stereotipima. Britanski predstavnik na Berlinskom kongresu rekao je da može doći „do prevlasti slavenske rase (hrišćansko i kršćansko stanovništvo – op. a.) koja je malo raspoložena da bude pravedna prema drugima“. Muslimanski Bošnjaci bili su prikazani kao stranci hrišćansko-kršćanskom stanovništvu, mada su i oni bili domicilno južnoslavensko stanovništvo te zemlje. Znalac pravnohistorijskih tema primijetio je da je u „čitavom materijalu Kongresa (...) to nespretno i u suštini netačno izlaganje Lorda Beaconsfielda bilo (...) jedino koje je makar na neizravan način isticalo interese muslimanskog stanovništva“ (Degan 1972: 67–68). Austrougarski ministar vanjskih poslova Andrassy nije imao povjerenje u generala Josipa Filipovića koji je pripadao grupi utjecajnih ljudi sklonih „iskorjenjivanju Muslimana“ (Imamović 1976: 106). Deviza takvih vojskovođa, sklonih uništenju pobijeđenih naroda, može se opisati kao *tabula rasa iza koje neće ostati ni tabula votiva* (op. a). Austrougarska vlada htjela je Bošnjake iskoristiti kao „jedino sredstvo da se ukloni spletkarenje Južnih Slavena (Hrvata i Srba – op. a), koji su željeli dobiti nesmetani prostor protjerivanjem Muslimana iz BiH“ (Imamović, isto). Tako su Bošnjaci postepeno postajali bitan oslonac novim austrougarskim vlastima, ne odustajući od lojalnosti prethodnim osmanskim. Britanski konzul u Sarajevu smatrao je politiku vojnih austrougarskih vlasti pogrešnom jer, navodno, muslimani „ne mogu biti civilizirani i da je jedina ispravna politika prema njima njihovo istrebljenje.“ Konzul je mislio da će se „kroz generacije“ veliki broj muslimana „vratiti vjeri svojih predaka“; morali su se izbjeći vjerski progoni; promjene je trebalo ostaviti vremenu i obrazovanju (Radušić 2011: 46–47). Deceniju i po kasnije Benjamin Kállaj sanjario je da će Bošnjaci napustiti islam i prihvatiti kršćanstvo. Nadao se da će zemaljska uprava dotad uspjeti regulirati društvene odnose u Bosni i Hercegovini tako da muslimani prihvate katoličku a ne pravoslavnu vjeru (Kraljačić 1987: 284–286).

Tek u martu i aprilu 1879. godine Austro-Ugarska i Osmansko Carstvo su u Istanbulu potpisali četiri protokola i Konvenciju o Bosni i Hercegovini (Stojković 1998: 142–153). Pažljiviji promatrači mogli su zaključiti da je sultan izgubio stvarnu vlast. Očito da je „navedena Konvencija uz sve njene nedostatke, nepreciznosti i nedorečenosti, stvorila (...) povoljnije uvjete za opstanak Muslimana u Bosni i Hercegovini.“ Kroz navođenje i definiranje

„specijalnih prava i specijalne zaštite“ bošnjačkog stanovništva vidjelo se ne samo „da je ono došlo u opasnost s obzirom na upravu jedne kršćanske monarhije“ (Degan 1972: 69) nego je to bila izvedena posljedica brojnih poznatih slučajeva teroriziranja stanovništva od okupacijskih vlasti. Bosanski historičar je zaključio da „svakako treba uvažiti činjenicu da su se Muslimani prvi put u istoriji osmanskog povlačenja iz Evrope održali i nastavili život na svom rodnom tlu“ (Šehić 1987: 250–251). Konvencijom je potvrđeno osmansko pravo na upravljanje Novopazarskim sandžakom i držanje redovne osmanske vojske, ali i pravo raspoređivanja austrougarske vojske na njegovoj teritoriji. Austro-Ugarska je obezbijedila nadzor nad strateškim područjem sa kojeg je mogla nastupati pravcima jug – jugoistok i bila u prilici spriječiti teritorijalno povezivanje Srbije i Crne Gore (Stojković 1998: 123, 152–154).

U devetomjesečnom vremenskom procjepu, od bosanskog odbrambenog rata i austrougarske okupacije do potpisivanja istanbulskih dokumenata, trajalo je masovno bošnjačko iseljavanje. Mada je prije 69 godina historiografija utvrdila da austrougarske vlasti od 1878. do 1883. godine nisu vodile „nikakvu statistiku iseljenika“ (Bogićević 1950: 181), nedavno otkrivena serija dokumenata daje nadu novim znanstvenim očekivanjima (HAS, ZV, 1878, kut. 1, V- 47–51, 53–54, Pelesić 2018: 151–155). Američki historičar, slično dvojici bosanskih, formira hronologiju iseljavanja bosanskomuslimanskog stanovništva prema prekretnim događajima lokalne historije demografskih promjena (Pinson 1996: 94, 101, Bogićević 1950: 181, Pejanović 1955: 42–43). Prihvata procjene bosanskog historičara o približno 140.000 iseljenika u Osmansko Carstvo između 1878. i 1918. godine (Pinson 1996: 94). Turski autor tvrdi da se između 1882. i 1900. godine u Osmansko Carstvo iselilo „gotovo 120.000 Bošnjaka“ (Aĝanoĝlu 2012: 186). Novi pogledi o ovoj temi publicirani su u višeslojnoj metodološkoj i narativnoj formi (Pelesić 2018: 149–171).

Bosna i Hercegovina ostala je jedina austrougarska kolonija u kojoj su Beč i Budimpešta pokušali dokazati svoju pacifikatorsku i civilizatorsku misiju (Donia 1981: 8–36, Judson, 2018: 311, 363–367, 413–421). Nasuprot njima bosanski historičar tvrdi da je austrougarska vlast „u Bosni vodila kolonijalnu ekonomsku politiku“, ali da se njihov međusobni „državnopravni odnos“ ne može smatrati kolonijalnim (Imamović 1976: 30–31). Austrougarska vlada bila je kritizirana zbog tolerantne vjerske politike. Traženo je iseljavanje Bošnjaka (Imamović 1976: 114–115, Imamović 2013: 279). Na jedan napad odgovorio je Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak: „Bosna može biti sve drugo, ali turska nikada“ (Kapetanović Ljubušak 1886: 3–6). Naizgled dobroćudni kosmopolitski Beč (Zweig 1965: 279–295) izvana je djelovao smirujuće poput zvaničnih portreta njegovog monarha (Blom 2015: 69–70,

220). Jedan historičar smatra ironijom što je glava kuće Habzburg postao „zaštitnikom muslimanske vjere u Bosni i Hercegovini“ (Judson 2018: 271, 364). Bila je to svjetonazorska, prije svega, interesna evolucija Habzburga od progonitelja i istrebljivača do zaštitnika pokorenih muslimana u promijenjenoj Evropi. Četiri stoljeća rezultata muslimanskih sistema školstva u osmanskom dobu stigmatizirani su kroz četiri decenije austrougarske uprave (ANUBiH, KINBiH, 1976, M. Hadžijahić, *Obrazovanost kod Muslimana*, Rukopis). Tako su 1910. godine austrougarske vlasti smatrale da je 94,65% bosanskomuslimanskog stanovništva „bilo nepismeno u evropskom smislu“ (Imamović 1976: 115). Aneksijom Bosne i Hercegovine 1908. godine Austro-Ugarska je ostvarila cilj okupacije iz 1878. godine (Šehić 2011: 55). Taj čin izazvao je, prema zvaničnim austrougarskim dokumentima, najmasovniji i najdramatičniji talas iseljavanja Bošnjaka u Osmansko Carstvo (Bogićević 1950: 181, Imamović 1976: 192–193, 198–200). Izgleda da je prvi iseljenički talas iz tek okupirane zemlje bio još dramatičniji od *aneksionog* iseljavanja Bošnjaka.

Nepunih deset godina poslije aneksije vidjeli su se neki od rezultata dugoročnih planova Monarhije na Balkanu (Judson 2018: 427, 466; usporediti historijske karte). U Sarajevu su se 13. i 14. maja 1918. godine sastali generalpukovnik „Freiherr von Sarkotić, zapovijedajući general BHD i zemaljski glavar Bosne i Hercegovine“, generalpukovnik „Freiherr von Rhemen, vojnički generalni guverner Srbije“ i generalmajor „grof Clam-Martinić, vojnički generalni guverner Crne Gore“ (HAS, ZV, 1918, kut. 5, V-252). Bili su to regionalni predstavnici austrougarske oficirske klase koja se, prije Velikog rata, svjesno odvojila od „civilnog društva i masovne politike u cjelini“. Najviši oficiri funkcionirali su poput kaste: namjeravali su iskoristiti rat da militariziraju i depolitiziraju društvo i formiraju režim „zasnovan na sustavu strogih hijerarhija i discipline“. Ostvaren je projekat vojne diktature, za nijansu uspješniji u austrijskom nego u ugarskom dijelu Monarhije (Judson 2018: 430–435).

Austrougarski generali su razumjeli da ne smiju dozvoliti „ponovno uspostavljanje Srbije i Crne Gore“ i da „osvojena područja moraju biti zadržana“. Clam-Martinić i Rhemen smatrali su da Srbiju, Crnu Goru, Dalmaciju i Bosnu i Hercegovinu treba „pripojiti monarhiji kao Reichsland“. Sarkotić je napomenuo da spomenute „Reichsländer nisu ništa drugo nego neka vrst trijalizma, a protiv toga je Mađarska“. Kasnije je to podvukao kazavši: „...ako stvorim Reichsland, dobit ćemo nemoguće upravne odnose i jednu čisto srpsku zemlju, u kojoj će se Hrvati i Muslimani loše provesti“ (HAS, ZV, 1918, kut. 5, V-252). Razmatrani Reichsland imao bi dvostruko više Srba nego skupno Hrvata, Bošnjaka i pripadnika drugih naroda (isto).

Insistirao je da „...mi imamo možda zadnji puta u povijesti priliku urediti i riješiti jugoslovenski problem prema vlastitim željama“. Clam-Martinić se složio da je „zadnji čas“ riješiti jugoslavensko pitanje „u okviru monarhije“. Ako bude „povoljno riješeno“, to „možda (...) najvažnije pitanje vodiće povećanju moći monarhije. U slučaju neuspjeha to 'možda' znači kraj monarhije“, slutio je Clam-Martinić (isto).

U nastavku Sarkotić je dodao da za Bosnu i Hercegovinu postoje dva rješenja: „Ili će ove zemlje pripasti Hrvatskoj, ili će kao Corpus separatum pripasti Mađarskoj“. Naglasio je da su „za prvo stanovište (...) svi Hrvati, također oni u Bosni, a za drugo je većina Muslimana.“ Austrougarska „privredna budućnost leži na Balkanu i proteže se preko Istanbula u Malu Aziju.“ Sarkotić je naglasio da „Bosanci nemaju potreban broj činovnika za upravu“. Rhemen se složio da je bila velika greška dovođenje u Bosnu „sasvim nevrijednih ljudi za činovnike“. Sarkotić je podržavao politiku zaštite interesa muslimanskog stanovništva koje je preostalo iza serije poraza Osmanskog Carstva. Zagovarao je da se muslimani Sandžaka „koji tamo žive, ni po koju cijenu ne smiju više prepustiti Srbima ili Crnogorcima.“ Dodao je da „mi tamošnji(m) muslimani(ma) dugujemo ponovni povratak Sandžaka monarhiji.“ On je početkom rata prihvatio 47.000 izbjeglica iz tog područja. „Vidio sam njihovu bijedu i pomogao im“, kazao je (isto). Godinama se znalo „da muslimani pod srbijanskom upravom ne mogu da očekuju ništa drugo do periodične masakre, izvesnu eksploataciju i konačno uništenje“ (Klark 2014: 37–39). Sarkotić je bio za to „da Crna Gora i Sandžak pripadnu Bosni i Hercegovini. Crna Gora je prirodan nastavak Hercegovine, a narod je isti. Također i Crnogorci priučili bi se na nas, mi bi onda imali izravnu vezu sa Albanijom i imali bi u našem posjedu neprekidno obalu sve do Bojane“ (HAS, ZV, 1918, kut. 5, V-252).

Rhemen je nabacio da bi Bosna i Hercegovina mogla „ostati u dosadašnjim prilikama“. Stvari bi trebalo dovesti do toga „da i Srbi budu pouzdan element (...) možda je to u Bosni i Hercegovini teže provesti nego u jedinstvenoj Srbiji /staroj Srbiji/.“ Sarkotić je odbacio ideje o pripojenju Dalmacije i Srbije Bosni i Hercegovini. Podsjetio je „da ni Nijemci a niti Mađžari ne žele imati slavenski prirast.“ Generali su razmatrali mogućnosti priključenja Bošnjaka bilo Hrvatima ili Srbima, tražeći omjere koji bi mogli odgovarati Austro-Ugarskoj (isto). Bošnjaci su prekasno postali faktor u strategijskim kombinacijama dvojne monarhije. Šest mjeseci kasnije Veliki rat je završen porazom Centralnih sila (Stevenson 2014: 697–709).

Prije nego što su carstva pala, Bošnjaci su se dokazali kao vojnici i bečkog cara i osmanskog sultana. Broj iseljenih Bošnjaka u osmanskoj vojsci bio je

veći nego u vrijeme balkanskih ratova (Pejanović 1955: 43, Pelesić 2018: 160). Bošnjaci su se borili i u austrougarskim jedinicama poslanim u pomoć Osmanlijama. Bio je formiran austro-njemački Orientkorps. Jedan od njegovih zadataka bila je podrška osmanskoj vojsci i „da za njemački račun forsira Sueski kanal. Taj korpus što se tiče vojnika bio je sastavljen isključivo od bosansko-hercegovačkih muslimana najbolje fizičke kondicije“ (RSUP SR BiH, Elaborat o islamu). Spomenute austrougarske jedinice borile su se u sadjeystvu sa njemačkim Asienkorpsom (Tomac 1973: 424–425, 530–531). Do kraja rata u Istanbulu i oko Istanbula bilo je 9.000 njemačkih i 1.000 austrougarskih vojnika (Mansel 1996: 377). Sačuvana je uspomena na vojničku hrabrost i upornost „austrougarskih odreda“ na bliskoistočnom ratištu (Bej 1937: 171–172, 177). Osmanlije su do početka oktobra 1918. godine izgubili Palestinu i Siriju. Pobjednički Britanci izbrojali su 75.000 zarobljenika od kojih „3.700 Nijemaca i Austrijanaca“ (Stevenson 2014: 631). Među privremenim austrougarskim Stambolijama i zarobljenicima u Palestini i Siriji bili su i preživjeli Bošnjaci.

Austrougarska odgovornost za iseljavanje Bošnjaka u Osmansko Carstvo je neupitna. Rat 1878. godine i okupacija Bosne i Hercegovine pokrenuli su iseljavanje koje nije prestalo cijelo vrijeme austrougarske uprave. Broj iseljenika kretao se na godišnjoj bazi od nekoliko stotina do nekoliko hiljada (Donia 1981: 30–31). Brojevi su bili veći, a proces iseljavanja Bošnjaka brži u vrijeme dramatičnih, prekretnih događaja (Bogićević 1950: 181, Pejanović 1955: 42–43, Pinson 1996: 94). Glavne uzroke iseljavanja treba tražiti u nepovjerenju i nezadovoljstvu značajnog dijela Bošnjaka stranom, nemuslimanskom okupacijskom silom. (Vidjeti četvrti i peti odjeljak ove studije.)

2) Uništenje bošnjačkog vođstva – uvod u pad osmanske Bosne

Poslije velikih ratnih gubitaka među Bošnjacima je zavladao nezadovoljstvo osmanskom vlašću (Šljivo 1992: 263, 267, 273). Bošnjaci su razumjeli osmanske reforme kao napad na njihove slobode i nezavisnost. Kapetani su reforme povezali sa mogućnošću da im bude uskraćena glavna uloga u odbrani Bosne. Njihov psihološki profil naginjao je buntovnim bosanskim vitezovima „pred pad bosanske samostalnosti“ u 15. stoljeću. Dželal-paša je od 1820. do 1822. godine uspio umiriti Bosnu tako što je „skršio svaki otpor bosanskih kapetana“. Razumio je osnovu bosanskog problema kada ih je ukorio: „Stoga se izjasnite da li ste podanici Porte i da li držite našu stranu, ili želite da budete samostalan narod?“

Onda je vaša stvar da se oduprete Nijemcima i potvrdite svoju nezavisnost.“ Međusobni obračuni između bošnjačkih prvaka „slabili (su) odbrambenu snagu“ Bosanskog ajaleta (Šljivo 1985: 35–36, 39, 45, 69, 216, 220–221, 226–227, 252, 255, 281–283, 285–286, Kreševljaković 1980: 71).

Bošnjački prvaci pokrenuli su pokret za autonomiju Bosne (1831–1832. godine). Posljednji put prohujala je horizontom balkanske historije snaga i vještina vojske bosanskih kapetana. Pobjedili su i osramotili reformiranu sultanovu vojsku. Bošnjački prvaci nisu umjeli izbjeći unutarnju neslogu i izdaju nekih od njih (Aličić 1996: 250–298). Osmanlije su poslale stotine uglednih Bošnjaka u progonstvo. Prema najvećem znalcu ove teme: „Slomom pokreta prekida se linija samostalnog razvoja bosanskog društva (...). Bošnjacima je zvanično oduzeto pravo da se brinu o odbrani svoje zemlje.“ Ostvaren je jedan od lokalnih ciljeva osmanskih reformi – razbijanje jedinstva cjeline bosanskog društva. Bošnjački prvaci koji su vodili bosanske poslove maknuti su sa pozicija odlučivanja (isto: 317–324, 331–333, 335–336). Neki kapetani postali su zamjenjivi osmanski činovnici bez „svoje vojske“ (Kreševljaković 1980: 73).

Osmanlije su temeljito demontirali bosanske kapetanije i nastojale uklopiti izmijenjenu Bosnu u reformni, unificirani model carstva. Pokret za autonomiju bio je protonacionalni bosanski pokret. Njegov poraz ubrzao je partikularističke procese unutar bosanskog društva. Posljedica je bio razvoj srpskih i hrvatskih nacionalnih ideologija i pokreta u Bosni 19. stoljeća. Krajem 1830-ih godina jedan putnik je primijetio da su se „Bošnjaci i Osmanlije, mada su muslimani“, udaljili jedni od drugih (Šljivo 1988: 298–299). Greške osmanske uprave izazvale su 1850. godine bošnjački ustanak (Šljivo 2007: 153–171). Izbio je u nevakat: bosanske kapetanije bile su ukinute, a modernizirana osmanska vojska imala je vremena da ojača (Kreševljaković 1980: 74). Bosanska narodna vojska i njeno vođstvo bili su tek sjena onih iz pokreta za autonomiju Bosne.

Osmanlije su 1851. godine nemilosrdno ugušile ustanak. „Većina domaćeg plemstva“ prognana je iz Bosne. Omer-paša Latas je „pokušao da zatre zauvijek njihov trag“ u Bosni. Na njihova mjesta, „na upravne položaje“, postavljeni osmanski činovnici bili su „neuporedivo gori od izgnanih bosanskih velikaša“. Bošnjačko plemstvo bilo je temeljito izbačeno „iz svih državnih službi“. Prema historičaru posljednjeg stoljeća osmanske Bosne „muslimansko stanovništvo je ovim načinom izgubilo svoje vođe i tako bilo oštećeno za one predvodnike koji su ih mogli voditi u budućnosti“ (Šljivo 2007: 365, 420–422, 431–432). Neki od najistaknutijih bošnjačkih vođa narodnog otpora 1878. godine bili su ljudi kakvi su početkom 1830-ih i 1850-

ih godina predstavljali donji srednji nivo i marginu vođstva (Kreševljaković 1991: 128–157). Ključni nedostatak bosanskih vođstava (1831–1832, 1850–1851. i 1878. godine) bila je izolacija od inozemne podrške i pomoći.

Osmanska suodgovornost vidljiva je iz višedecenijskog procesa fizičkog uništavanja, degradiranja, potiskivanja i smanjenja „ekonomske i političke podloge“ bošnjačkog vojno-političkog vođstva (Aličić 1996: 336). Reforme i centralizacija Carstva nisu dopuštale autonomije tamo gdje su ih Osmanlije mogle slomiti. Poslije uništenja pokreta za autonomiju Bosne „razvodnjavanje bošnjačkog osjećanja se naročito osjeća kod kršćana pravoslavaca.“ Muslimani „nisu bili u stanju da bošnjaštvo zaštite u cijeloj populaciji Bosne, pa se ono temeljno zadržava samo u okviru dijela stanovništva“ (isto). Razvoj nacionalnih pokreta, podržanih iz Srbije i Hrvatske kod bosanskih pravoslavaca i katolika, pokrenuo je procese njihovog nacionaliziranja u Srbe i Hrvate. Posljedica je bila međusobna borba dvaju suprotstavljenih pokreta za nacionaliziranje muslimanskih Bošnjaka u Srbe i Hrvate (Isaković 1990: 24–41). Srpski i hrvatski pokušaji nacionaliziranja Bošnjaka nisu prestali za vrijeme austrougarske uprave, niti kasnije. Nastojala se postići nacionalna većina, čime bi se istaklo „pravo“ većinske nacije na Bosnu i Hercegovinu. Većina Bošnjaka odbijala se nacionalno identificirati „bilo kao Srbi bilo kao Hrvati“ (Hadžijahić 1990: 149, 224–226, Banac 1988: 336–343). Pobune i ustanci bili su militantne manifestacije razvoja nacionalizama u Bosni i susjednim zemljama (Bojić 2001: 115–119). Osmanska država nije uspjela pronaći i nametnuti prihvatljivo unutarnje i vanjskopolitičko rješenje uzroka i posljedica ustanaka.

Bosanskim muslimanima je poslije poraza 1831–1832. i 1850–1851. godine nametnuti strogi osmanski nadzor onemogućio da dovrše izgradnju moderne nacije. Tome su, osim osmanskih zakona, doprinosili poštovanje muslimanske tradicije, odgoj i obrazovanje Bošnjaka (Dimon 2002: 600–604, Balić 1994: 77–151). Osmanski nadzor nije bio toliko uspješan u slučajevima bosanskih pravoslavaca i katolika. Da bi spasila svoje carstvo, osmanska vlada morala je 1878. godine prepustiti Bosnu austrougarskoj okupaciji. Osmanska centralizacija bosanske uprave onemogućila je uspješniju odbranu zemlje. Osmanski sistem je kolabirao i raspao se bez podrške Istanbula. Bosanski narod je svrgnuo osmansku vlast: muslimani, pravoslavni, katolici i jevreji surađivali su u tom poduhvatu kao i u otporu austrougarskoj okupaciji. Osmanlije su predale neke garnizone okupatoru. Domaći ljudi su iz osmanskih jedinica prelazili u narodnu vojsku. Narodna vlada je sa svojom vojskom uradila što je mogla (Bojić 1979: 73–86, 93–94). Bio je to još jedan od epskih, herojskih bosanskih poduhvata.

Namjera osmanske države nije bila izgubiti Bosnu. Spomenuti osmanski postupci negativno su utjecali na slabljenje unutarnje društvene kohezije u Bosni. Iz toga je izvedena dugotrajna kriza, praćena ustancima, koju su evropske sile iskoristile da Bosnu otrgnu od Osmanskog Carstva.

3) Djelovanje uleme u smanjenju bošnjačkog iseljavanja

Bošnjačka ulema suprotstavljala se iseljavanju u Osmansko Carstvo. Ovo pitanje je posljednjih 50-ak godina više sugerirano, nego što je direktno postavljano u znanosti. Dva zapažena teksta publicirao je historičar u zvaničnom glasilu Vrhovnog islamskog starješinstva Jugoslavije. U prvom je riječ o radovima dvojice alima: *Risali o hidžri* Mehmeda Teufika Azapagića i o članku *Patriotizam* Muhameda Emina Hadžijahića (Kemura 1970: 436–443). Drugi tekst razmatra širenje akcije zaustavljanja bošnjačkog iseljavanja u kojoj je učestvovao veći dio uleme (Kemura 1971: 6–15). Dvije decenije kasnije (1990. i 1991. godine) alimi su dali važan doprinos povećanju znanja o ovoj temi. Prvo je sa arapskog jezika prevedena i bilješkama objašnjena spomenuta Azapagićeva *Risala o hidžri* (Azapagić 1990: 197–222). Dvojica alima publicirali su u historiografskom časopisu važnu fetvu o iseljavanju „bosanskih Muslimana“ (Karčić, Jahić 1991: 41–48). Poslije dvadeset godina publiciran je tekst u kojem su ponovljeni dijelovi spomenutih Kemurinih radova iz 1970. i 1971. godine (Bašić 2011: 253–264) uz dodatak triju tekstova publiciranih u „Gajretu“ 1910. i 1911. godine (isto: 265–270). O rezultatima djelovanja bošnjačke uleme bit će više riječi u slijedećem odjeljku studije.

4) Muhadžiri – putevi duše prema uzoru u svetom vremenu

Muhadžir je iseljenik zbog očuvanja svetosti vjere. Iseljavanje može biti napuštanje mjesta prebivališta, zemlje predaka i rođenja; može biti ostanak u zemlji čije je društvo promijenilo navike i oblik, ako su muslimani fizički zaštićeni i mogu slobodno duhovno živjeti u skladu sa svojom vjerom. Hidžra su putovanja muhadžira. Putevi su različiti, a ishod isti svima. Hidžra nije odlazak u nepoznato, već slijed istine u vjeri. Muhadžiri odlaze (*odlaze*) da bi se vjerom vratili sebi, svojoj prosvijetljenoj ljudskosti (op. a.). Izgledalo je da će se neki Bošnjaci 1879. godine, vođeni primjerom i obavezom unutarnje, preporodne evokacije na hidžru prvih muslimana, pokušati vratiti u Bosnu. Toj brojnoj, izgledalo je, odlučnoj grupi (Rizaj 1977: 194) pred očima su bili oslobođenje domovine, osnivanje sigurne države zaštićenih vjernika,

osiguranje sreće ljudi, oslobođenje od svakog oblika ropstva i potčinjenosti, zaštita žene i porodice, obezbjeđenje sigurnosti i mira za sve članove zajednice, oslobođenje ljudskog uma mehaničkog oponašanja pomoću znanosti i razuma, njegovanje dogovora u svim poslovima zajednice, osiguranje društvene zaštite i sigurnosti, a „važan činilac u pravilnom islamskom i ljudskom postavljanju pored vjerskog ubjeđenja jeste moralno-etička podloga koja se, u stvari, nadovezuje odnosno izvire iz samog vjerovanja“ (Smajkić 1980: 21–22). To su Bošnjake generacijama učili njihovi alimi. Također, Bošnjacima je od davnine prenošeno znanje o značenju riječi muhâdžir. Poučavani su o vjerovjesnicima, od Ibrahima a. s. do Muhammeda a. s., i važnosti njihovog muhâdžirluka za svijet. Kao i drugi muslimani, i Bošnjaci su poučavani da su „na najvećem stupnju kod Allaha dž. š. (...) oni muhadžiri što su učinili Hidžru iz Mekke u Medinu u vrijeme, kada je to malo kasnije iza njih učinio i Muhammed a. s. (622. godine iza Isaa a. s.). Ta je Hidžra jedna i neponovljiva. Iz te Hidžre muslimani mogu crpiti pouke dok je svijeta i vijeka“ (Hadžić 1980: 10–13).

Početak januara 1879. godine u Makedoniji je bilo do 60.000 muhadžirskih porodica iz Bugarske i Bosne. Nadali su se „vratiti sa oružjem u ruci na svoja ognjišta“ (Rizaj, isto). Većina spomenutih muhadžira sigurno su bile izbjeglice iz Bugarske kojima je Makedonija bila najbliže sigurno područje. Među njima su bile hiljade izbjeglih bošnjačkih porodica kojima je trebalo više vremena, sredstava i napora da stignu do Makedonije. Naoružani bošnjački muhadžirski zbjeg nije se, pod borbom, vratio u Bosnu. Dom je morao steći, a svoju vjeru potvrditi na drugim adresama. Muhadžiri su vjerovali da čine Bogu ugodno djelo. Drugi su ih slijedili misleći da su i oni na pravom putu (Biletić 2013: 28, 31, 35, 39, 43, 45, 52, 65, 67...).

Većina bošnjačke uleme nije prihvatila iseljavanje kojemu nije nalazila opravdanja. Bila je više od trideset godina, otpočetak 1880-ih godina, sve do aneksione krize i poslije nje, aktivno uključena u zaustavljanje bošnjačkog iseljavanja. Već 1884. godine među ulemom su nastala dva protuiseljenička dokumenta: spomenuti tekstovi Muhameda Emina Hadžijahića (Kemura 1970: 438–443) i Mehmeda Teufika Azapagića (Azapagić 1990: 216–218).

U vrijeme velike smutnje, koju je među Bošnjacima izazvala aneksija Bosne i Hercegovine, na upit jednog učenika travničke medrese, egipatski učenjak Muhamed Rešid Rida odgovorio je 1909. godine čuvenom fetvom. Odbacio je mišljenja da je Bosna i Hercegovina postala dio islamu „neprijateljske zemlje“ zbog čega bi, navodno, muslimani bili obavezni iseliti se u „islamsku zemlju“ (Karčić, Jahić 1991: 41–48). Slijedeće godine bošnjačka ulema pojačala je svoju protuiseljeničku aktivnost (Kemura 1971: 7–8). U *Okružnici*

Odbora muslimanskog, mualimskog i imamskog društva za Bosnu i Hercegovinu kaže se: „Seoba ne samo da je ubitačna za one, koji odsele, nego je od velike štete i nama, koji ostajemo.“ Opominjali su da „nećemo da učvrstimo Islam ni ovdje (...) naprotiv hoćemo da se ugasi Božije svjetlo i u našoj domovini.“ Apelirali su i mobilizirali javnost protiv seobe (isto: 9, 13–15). Slično su intonirani i prezentirani ulemanski stavovi publicirani u „Gajretu“ 1910. i 1911. godine (Bašić 2011: 265–270).

Rezultat djelovanja bošnjačke uleme u cilju sprečavanja i smanjenja bošnjačkog iseljavanja bio je pozitivan. U to vrijeme Bošnjaci su bili čvršće povezani sa islamskom zajednicom; više su uvažavali svoju ulemu; bili su u većem broju međusobno povezaniiji društvenim vezama uzajamne solidarnosti. Na drugoj strani bili su prisutni znakovi erozije tih odnosa (Biletić 2013: 20–182). U spomenutoj *Okružnici* bošnjačka ulema jasno je apelirala da za hidžret ne postoji potreba (Kemura 1971: 12). Organizirano djelovanje bošnjačke uleme značajno je smanjilo broj iseljenika. Bilo je to veliko postignuće, uzimajući u obzir valove uznemirenja i osjećaja tjeskobe i neizvjesnosti koji su zahvatili Bošnjake. Muhadžiri koji su napustili Bosnu i Hercegovinu nisu se vratili. Trajno su ostali u Osmanskom Carstvu.

5) Emigranti – svjetovni iseljenici radi sebe samih

Nije bilo jednostavno odlučiti se na iseljavanje ni onima koji su tražili priliku za bolji život u tuđini. Iseljenici su odlazili sa dozvolom vlasti ili bijegom. Neki od praktičnih, nespiritualnih razloga bošnjačkog iseljavanja bili su: tuđi nagovor i agitacija (Biletić 2013: 33, 37, 39–40, 43, 45, 50, 53, 81, 89–90...), pokoravanje mentalitetu stada, „idu i drugi“ (isto: 34, 36, 64...), očekivanje boljih životnih uvjeta (isto: 33, 37, 49, 53–54, 58, 82, 86...), neistinite glasine o sultanovoj darežljivosti u korist muhadžira (isto: 39, 59–60, 62, 70–72...), pisma puna laži nekih ranijih, nesavjesnih iseljenika (isto: 62–63...), bijeg od jada ličnog života i dugova (isto: 39, 41–42, 44, 55, 84...). Cijena iseljavanja bila je visoka stopa smrtnosti Bošnjaka zbog klimatske različitosti, oskudice i bolesti (isto: 35, 38, 41–42, 53, 62, 67, 75...). Domaće, osmansko stanovništvo često se neprijateljski odnosilo spram Bošnjaka (isto: 62–64, 73, 77...). Prema izvještajima nekih povratnika-pokajnika, mnogi bošnjački iseljenici vratili bi se u Bosnu i Hercegovinu, ali nisu imali novca za putni trošak (isto: 38, 53, 70, 80, 84...). Izvještaje povratnika treba uzimati sa rezervom: neki su se pravdali zbog bijega i govorili su što je odgovaralo austrougarskim vlastima. Činjenice potvrđuju da je većina ovih emigranata ostala u Osmanskom Carstvu. Zemaljska vlada je tek od 1906. godine počela iznositi podatke o iseljavanju (Bogićević 1950: 181, Biletić 2013: 22). Radilo

se o masivnom prikrivanju činjenica, kako Monarhija ne bi izgubila međunarodni značaj faktora koji je, navodno, trebao riješiti bosanskohercegovačke društvene probleme. Austro-Ugarskoj nije bilo u interesu priznati visoke brojeve bošnjačkih, uz značajan broj srpskih iseljenika (Kapidžić 1968: 5–44). Prema austrougarskim podacima, broj povratnika u odnosu na broj iseljenika od 1883. do 1905. godine iznosio je tek nešto više od 12 procenata (Biletić, isto).

Austrougarske vlasti načinile su nomenklaturu uzroka iseljavanja, pri čemu su posebno insistirale na ekonomskom položaju iseljenika. Tako je, za vladu, „jedan od glavnih uzroka seobe: 'prijelaz sa naturalne na novčanu privredu'“. *Argumentima* sile vlasti su sugerirale, domaćoj i inozemnoj javnosti da Bošnjaci, navodno, nisu bili u stanju u bilo čemu „da izdrže konkurencije“. Bila je to eskalacija austrougarske političke dvoiličnosti: zadržavanje naslijeđenih zemljovlasničkih odnosa trebalo im je zbog podrške bošnjačkog plemstva; *kritikom* agrarnog pitanja Austro-Ugari su nastojali pridobiti Hrvate i Srbe. Okupaciona vlast čuvala je svoje tajne, ali znala se javno upecati na udicu vlastitog izvrtanja činjenica, kao što se dogodilo 1906. godine. Tada je vlast neoprezno tvrdila, da je „iseljavanje samo razmjerno neznatan faktor u općem pokretu žiteljstva (...) ne gledajući u čisto lokalne povode i osamljene ekonomske nevolje, po srijedi su naročito psihološki momenti kao uzrok takvoj nagloj volji Muslimana i Srba da se sele“ (Bogićević 1950: 184–186, Biletić, isto).

Gaston Gravier smatrao je siromaštvo i neznanje glavnim razlozima iseljavanja, mada je „ekonomska budućnost“ bila „povoljnija u Bosni i Hercegovini nego u ma kojoj pokrajini Turske.“ Tome se pridružio „vjerski osjećaj“ koji je, prema njemu, „ugušio osjećaj narodnosti“ (Gravier 1911: 476, 478–479). Primijetio je da su austrougarske vlasti provodile „zamašnu izmjenu u svojini zemlje“ i podržavale preuzimanje iseljeničkih posjeda i njihovu predaju kolonistima iz Monarhije. Gravier je u tome vidio zajednički interes dviju sila: Austro-Ugarska se rješavala Bošnjaka kao nepouzdanog elementa, koje je zamijenila pouzdanim kršćanskim kolonistima; Osmansko Carstvo dobijalo je muslimane kojima će naseliti i učvrstiti svoju teritoriju (isto: 478, 484). Mada povezani zajedničkim interesima, Beč i Istanbul imali su diplomatske nesporazume u ovom poduhvatu (Kasumović 2015: 69). Jovan Cvijić je zaključio da su iseljavanja Bošnjaka, također, izazvana „manje ekonomskim uzrocima, mnogo više psihičkim stanjem“ (Cvijić 1991: 202–203). Pritisci za iseljavanje iz Bosne i Hercegovine odjeknuli su u zainteresiranim političkim krugovima Monarhije (Anonim 1900: 4–74).

U *Memorandumu*, podnesenom Zemaljskoj vladi 3. februara 1900. godine, 25-godišnji austrougarski upravni službenik Arthur Benko Grado slijedio je i razvijao osnove austrougarskih zvaničnih stavova o karakteru Bošnjaka, uzrocima i posljedicama njihovog iseljavanja (HAS, ZV, 1900, kut. 18, V-507). Suštinu bošnjačkog stava Benko Grado je vidio u politici čekanja, „da se uspostavi opet staro stanje“. Na „politiku čekanja“ Bošnjake je gonila „ne samo ljubav prema Istoku, već i strah od Zapada“. Benko Grado je zaključio da je iza okupacijske vojske došla u Bosnu „kao posljednja postrojba, narodnosna avet“. Prema njemu, nacionalno pitanje „za ostale vjere je riješeno vrlo jednostavno. Pravoslavni postaju Srbi, a katolici Hrvati.“ Benko Grado nije smatrao Bošnjake modernim ljudima, jer nisu svjesni da takvog čovjeka, osim vjere, određuje „narodnost i politička pripadnost“. Prema njemu, „obični Bosanci“ boje se priključiti Hrvatima i Srbima, jer se boje nestati u katoličanstvu i pravoslavlju. Ne odriču se svoje historije i kulture, jer ne žele postati neko „bez važnosti“. Povremeno Benko Grado naziva bosanske muslimane Bosancima i Bošnjacima (isto).

Mladi, ambiciozni činovnik zalagao se za aneksiju Bosne i Hercegovine. Poslije toga muslimanski veleposjednici našli bi se „pred dilemom: ili ići ili se novim prilikama prilagoditi. Oni bi doduše listom i u isti mah izjavili, da sele u Tursku.“ Ali, prije toga, trebalo je prodati zemljišne posjede i drugu imovinu. Ako su među narodom od „okruglo 500.000 Muslimana“ njih dvije trećine zemljoposjednici, ne bi se našli kupci za toliki broj nekretnina. Agrarno pitanje bilo bi riješeno „najjednostavnije i najjeftinije“, gotovo „preko noći“, kao u Francuskoj za vrijeme revolucije. Benko Grado to izlaže kao teoriju. U praksi cijene nekretnina vrtoglavo bi padale. Mnogi zemljoposjednici odustali bi od prodaje. Došlo bi do krize koja bi trajala dok se ne bi ujednačile ponuda i potražnja. Zbog toga bi mnogi iseljenici „od svojih namjera odustali, i u zemlji ostali.“ Gotovo svi bošnjački zemljoposjednici, „naročito veleposjednici“, bili su veoma zaduženi. Benko Grado je smatrao, kada bi otišli svi veleposjednici, „ne bi trebalo za njima mnogo plakati.“ On ne bi žalio ni kada bi iselili muslimanski „parcelarni seljački posjednici i gradski proletarijat“. Tako bi se vlada riješila socijalne brige. Prema njemu, „glavno je da zdrava jezgra, muslimanski mali i srednji posjednici, koji jedini predstavljaju skupinu producenata muslimanskog žiteljstva, ostanu u zemlji. Ti mali i srednji seljački posjednici vole svoju grudu kao svaki seljak i ne ostavljaju rado kuću i kućište.“ Glavne neprijatelje austrougarske uprave Benko Grado je vidio u nepomirljivim muslimanskim feudalcima. Oni su opominjali austrougarske vlasti da bi iseljavanje „moglo zauzeti i veće dimenzije i zemlju upropastiti, ako zahvati sve muslimanske krugove.“ Benko Grado je mislio da je ta prijetnja

neprovodiva, jer bi iseljenici „u novoj postojbini“ nestali „kao posebna bosansko-muslimanska individualnost“ (isto).

Bio je zagovornik ideologije hrvatskih pravaša i vjerni službenik monarhijske misije na Balkanu koji je tvrdio, da „bosanski Muslimani predstavljaju rasno najčistiji dio indoeuropskog žiteljstva, tako da su oni – ako i nesvjesno – najčistiji predstavnici hrvatstva kao rasne individualnosti“ (isto). Benko Grado zaradio je *Memorandumom* još 19 godina svog posla „u upravnoj službi Bosne i Hercegovine“ (Ivšić 1941: 392).

Post scriptum, post factum

Uvod u *austrougarsko* iseljavanje Bošnjaka iz Bosne i Hercegovine bio je užasan. Između 1875. i 1879. godine otprilike jedna trećina tog naroda emigrirala je ili umrla (McCarthy 1997: 341). Visoki gubici bošnjačkog stanovništva (pobune, ustanci, rat, epidemije, glad, iseljavanje) mogu se pratiti kroz popise stanovništva Bosne i Hercegovine iz 1876, 1879, 1885, 1895. i 1910. godine. Trebale su proći 34 godine da se broj Bošnjaka 1910. godine jedva približi njihovom broju iz 1876. godine (Pejanović 1955: 37, 46–48). Austrougarske vlasti nastojale su, kolonizacijom stanovništva iz drugih dijelova Monarhije, promijeniti etničku sliku zemlje i dobiti veći broj odanih podanika (Hadžibegović 1975–1976: 310–313). Bošnjaci su bili objekti imperijalnih eksperimenata Austro-Ugarske i Osmanskog Carstva. Postali su ogledni primjerci potiskivanja jednog naroda iz zemlje porijekla u zemlju dobrovoljnog ili prinudnog izbora. **Privlačni faktori iseljavanja** u Osmansko Carstvo, poput slobodnijeg i sigurnijeg života u granicama svijeta islama i ostvarenje boljeg života, gledani iz okupirane Bosne i Hercegovine, bili su **potisni faktori** za muhadžire i emigrante. Iseljenike je potiskivao osjećaj nepostojanja željenog: nije ga bilo ili su ga bili nesvjesni. Radilo se o istovremenosti djelovanja istih faktora kroz potpune suprotnosti u dimenzijama njihovih razumijevanja, prihvatanja i odbijanja.

Gotovo cijelo jedno stoljeće (od 1870-ih do 1970-ih godina) Bošnjaci nisu stekli ravnopravnost naspram susjednih naroda. Svi režimi, od kasnoosmanskog do jugoslavenske republike, držali su ih kao taoce ili rezervni politički faktor. Bio je to nastavak nedovršenog istočnog pitanja kroz varijacije pokušaja rješavanja statusa domicilnih, evropskih muslimanskih naroda.

Dotadašnje stoljetne konstrukcije o dominantno ekonomskim razlozima bošnjačkog iseljavanja u Osmansko Carstvo efikasno su, direktno,

demantirala dvojica bosanskih historičara (Džaja, Purivatra 1990: 615–616, 631–634). Treći je to, na istom mjestu, uradio indirektno, istražujući iseljavanje u Ameriku (Imamović 1990: 349–356). To je fundamentalni istraživački prodor i historiografski *toucher* prevaziđenim pogledima na razloge iseljavanja. Bilo je to prije 30 godina.

Zaključak

Posljednji veliki jugoslavenski znanstveni skup o migracijama održan je u Sarajevu oktobra 1989. godine. Iz dijela polemičkih diskusija moglo se zaključiti da su „nacionalno-vjerski i psihološki“ razlozi iseljavanja dotad bili zanemareni u znanstvenim istraživanjima. Prema tada važećem, dijelom odranije naslijeđenom shvatanju (iz vremena Austro-Ugarske i Kraljevine Jugoslavije), iseljavanje domaćeg muslimanskog stanovništva iz Bosne i Jugoslavije bio je „determinirajući ekonomski faktor“. Čak je i jedan, ranije tvrdolinijaški bosanski komunista-historičar toliko moralno i znanstveno evoluirao da je otvoreno i uvjerljivo zastupao tezu o svjesnom zapostavljanju istraživanja problema iseljavanja, koje je preraslo u „ignorantski odnos prema iseljavanju Muslimana“. Osim njega, „u prioritetnu ulogu ekonomskog faktora“ kao uzroka iseljavanja muslimanskog stanovništva u Osmansko Carstvo/Tursku otvoreno je i argumentirano posumnjao još jedan istaknuti bosanski historičar, nekomunista i vjernik. Bila je to prelomna tačka poslije koje u bosanskoj i jugoslavenskoj historiografiji više ništa nije moglo ostati isto kada je u pitanju iseljavanje Bošnjaka i drugih muslimana u Tursku i na Bliski istok. Istraživanja ranije zanemarenih vjerskih, psiholoških, nacionalnih i političkih razloga iseljavanja balkanskih muslimana trebaju dobiti više značaja i prostora u historiografiji. Ova studija je novi znanstveni doprinos u tom pravcu.

Literatura

1. Aĝanoĝlu, H. Y. (2012) „Opći pogled na migracije stanovništva s Balkana u Tursku“, u: Husić, A., ur., *Naseljavanje muhadžira iz Srbije u Bosnu*, Orijentalni institut, Institut za istoriju, Sarajevo, str. 185–197.
2. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (ANUBiH), Fond: Komisija za istoriju naroda Bosne i Hercegovine (KINBiH).
3. Aličić, A. S. (1996) *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Orijentalni institut, Sarajevo.
4. Anonim (1900) *Proganjanje islamskog naroda u Herceg-Bosni*, Srpska štamparija Dra Svetozara Miletića, Novi Sad.

5. Azapagić, M. T. (1990) „Risala o hidžri“, Lavić, O. (prij. i bilj.), *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XV-XVI, str. 197–222.
6. Balić, S. (1994) *Kultura Bošnjaka: Muslimanska komponenta*, drugo izdanje, PP „R&R“, Zagreb.
7. *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996.: Dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama*, I tom (1876–1918), 1998, Stojković, M., prir., Službeni list SRJ, Međunarodna politika, Beograd.
8. Banac, I. (1988) *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: Porijeklo, povijest, politika*, Globus, Zagreb.
9. Bašić, K. (2011) „Neki glasovi protiv iseljavanja iz Bosne i Hercegovine u periodu austrougarske vladavine“, u: Šabotić, I., ur., *Naučni skupovi „Migracije u Bosni i Hercegovini“*, BZK Preporod, Tuzla, str. 253–271.
10. Bej, E. (1937) *Alah je velik: Propadanje i novi polet islama od Abdul Hamida do ibn Sauda*, Kosmos, Beograd.
11. Blom, P. (2015) *Vrtoglave godine: Europa, 1900–1914*, Fraktura, Zaprješić.
12. Bogičević, V. (1950) „Emigracije muslimana Bosne i Hercegovine u Tursku u doba austrougarske vladavine 1878–1918. god.“, *Historijski zbornik*, 1–4, str. 175–188.
13. Bojić, M. (1979) „Svrgavanja turske vlasti i odbrambeni rat Bosne i Hercegovine protiv austrougarske invazije 1878. godine“, u: Ekmečić, M., ur., *Naučni skup: Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, ANUBiH, Sarajevo, str. 71–94.
14. Bojić, M. (2001) *Historija Bosne i Bošnjaka (VII–XX vijek)*, TKD Šahinpašić, Sarajevo.
15. Cvijić, J. (1991) *Govori i članci*, drugo izdanje, Srpska akademija nauka i umetnosti, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Književne novine, Beograd.
16. Degan, V.-Đ. (1972) „Međunarodnopravno uređenje položaja muslimana sa osvrtom na uređenje položaja drugih vjerskih i narodnosnih skupina na području Jugoslavije“, *Prilozi*, 8, str. 55–104.
17. Dimon, P. (2002) „Period tanzimata (1839–1878)“, u: Mantran, R., prir., *Istorija Osmanskog carstva*, Clio, Beograd, str. 555–630.
18. Donia, R. J. (1981) *Islam Under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Hercegovina, 1878–1914*, Columbia University Press, New York.
19. Džaja, S. M., Purivatra, A. (1990) „Diskusija“, u: Šehić, N., ur., *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Institut za istoriju, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo, str. 615–616, 631–634.
20. Gravier, G. (1911) „Emigracija Muslimana iz Bosne i Hercegovine“, *Pregled*, 7–8, str. 475–484.
21. Guč, Dž. P., Jovanović, J. M. (1933) *Diplomatska istorija moderne Evrope 1878–1919*, Izdavačka knjižarnica Gece Kona, Beograd.
22. Hadžibegović, I. (1975–1976) „Migracije stanovništva u Bosni i Hercegovini 1878–1914. godine“, *Prilozi*, 11–12, str. 310–317.
23. Hadžić, K. (1980) „Kur’an o muhadžirima“, *Islamska misao*, 25, str. 10–13.
24. Hadžijahić, M. (1990) *Od tradicije do identiteta (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*, Islamska zajednica, Zagreb.

25. Historijski arhiv Sarajevo (HAS). Fond: Zbirka Varia 1829–1963. (ZV).
26. Imamović, M. (1976) *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*, Svjetlost, Sarajevo.
27. Imamović, M. (1990) „Bosanskomuslimanska dijaspora u SAD“, u: Šehić, N., ur., *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Institut za istoriju, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo, str. 349–356.
28. Imamović, M. (2013) *Knjiga pamćenja*, University Press, Sarajevo.
29. Iskustva bosanskohercegovačkih povratnika iz iseljništva za vrijeme austrougarske uprave (1878–1903), 2013, Biletić, S., prir., *Građa Arhiva Bosne i Hercegovine*, 5, str. 20–182.
30. Ivšić, M. (1941) „Benko Grado Artur“, *Hrvatska enciklopedija*, svezak II, Naklada Hrvatskog izdavačkog bibliografskog zavoda, Zagreb, str. 392.
31. Judson, P. M. (2018) *Povijest Habsburškog Carstva*, Sandorf, Zagreb.
32. Kapetanović Ljubušak, M. (1886) *Što misle muhamedanci u Bosni*, Spindler i Löschner, Sarajevo.
33. Kapidžić, H. (1968) *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom (Članci i rasprave)*, Svjetlost, Sarajevo.
34. Karčić, F., Jahić, M. (1991) „Jedna važna fetva o pitanju iseljavanja bosanskih Muslimana u vrijeme austrougarske uprave“, *Prilozi*, 27, str. 41–48.
35. Kasumović, A. (2015) „Carski osmanski generalni konzulat u Sarajevu (1910–1918)“, *Prilozi*, 44, str. 57–79.
36. Kemura, I. (1970) „Dva patriotska apela bosanskih muslimanskih prvaka iz prvih godina austrougarske okupacije“, *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ*, 9–10, str. 436–443.
37. Kemura, I. (1971) „Jedna značajna akcija protiv iseljavanja muslimana“, *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ*, 1–2, str. 6–15.
38. Klark, K. (2014) *Mesečari: Kako je Evropa krenula u rat 1914*, Heliks, Smederevo.
39. Kraljačić, T. (1987) *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903)*, Veselin Masleša, Sarajevo.
40. Kreševljaković, H. (1980) *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, 2. izdanje, Svjetlost, Sarajevo.
41. Kreševljaković, H. (1991) *Izabrana djela IV: Prilozi za političku istoriju Bosne i Hercegovine u XVIII i XIX stoljeću*, Veselin Masleša, Sarajevo.
42. Mansel, P. (1996) *Constantinople: City of the World's Desire 1453–1924*, St. Martin's Press, New York.
43. McCarthy, J. (1997) *The Ottoman Turks. An Introductory History to 1923*, Longman, London – New York.
44. *O „nacionaliziranju“ Muslimana: 101 godina afirmiranja i negiranja nacionalnog identiteta Muslimana*, 1990, Isaković, A., prir., Globus, Zagreb.
45. Pejanović, Đ. (1955) *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, Srpska akademija nauka, Beograd.
46. Pelesić, M. (2018) „Iseljavanje Bošnjaka iz društva-matice u društvo-utočišta (Imena i brojevi)“, *Historical Searches/Historijska traganja*, 17, str. 149–171.
47. Pinson, M. (1996) „The Muslims of Bosnia-Herzegovina Under Austro-Hungarian Rule, 1878–1918“, u: Pinson, M., ur., *The Muslims of Bosnia-*

- Herzegovina. Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, str. 84–128.
48. Radušić, E. (2011) „Uspostavljanje austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini prema izvještajima britanskog konzulata u Sarajevu“, u: Šehić, Z., ur., *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918*, Filozofski fakultet, Sarajevo, str. 33–53.
 49. Republički sekretarijat za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine (RSUP SR BiH), Fond: Miscelanea.
 50. Rizaj, S. (1977) „O migracionim kretanjima na Balkanu (1877–1879)“, u: Petrović, R., ur., *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanaka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875–1878. godine*, tom II, ANUBiH, Sarajevo, str. 185–197.
 51. Smajkić, S. (1980) „Hidžra – začetak kulture islama“, *Islamska misao*, 25, str. 21–23.
 52. Stevenson, D. (2014) *1914–1918.: Povijest Prvoga svjetskog rata*, Fraktura, Zaprešić.
 53. Šehić, N. (1987) „Politički razvitak Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini (1878–1909)“, u: Redžić, E., ur., *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine II*, ANUBiH, Sarajevo, str. 245–296.
 54. Šehić, Z. (2011) „Aneksiona kriza 1908–1909. i njene posljedice na međunarodne odnose“, u: Šehić, Z., ur., *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918*, Filozofski fakultet, Sarajevo, str. 55–85.
 55. Šljivo, G. (1985) *Bosna i Hercegovina 1813–1826*, Institut za istoriju, Banja Luka.
 56. Šljivo, G. (1988) *Bosna i Hercegovina 1827–1849*, Institut za istoriju, Banja Luka.
 57. Šljivo, G. (1992) *Bosna i Hercegovina 1788–1812*, Institut za istoriju, Banja Luka.
 58. Šljivo, G. (2007) *Omer Lutfi-paša u Bosni i Hercegovini 1850–1852*, drugo izdanje, Planjax, Tešanj.
 59. Taylor, A. J. P. (1990) *Habsburška Monarhija 1809–1918*, Znanje, Zagreb.
 60. Tejlor, A. Dž. P. (1968) *Borba za prevlast u Evropi 1848–1918*, Veselin Masleša, Sarajevo.
 61. Tomac, P. (1973) *Prvi svetski rat 1914–1918*, Vojnoizdavački zavod, Beograd.
 62. Zweig, S. (1965) *Jučerašnji svijet*, Otokar Keršovani, Rijeka.